

O ANALIZĂ PLURALISTĂ ȘI CRITICĂ A MODULUI ÎN CARE POATE FI CONCEPTUALIZATĂ RAȚIONALITATEA

TEODOR PĂTRĂUȚĂ

Universitatea de Vest „Vasile Goldiș” din Arad

Raționalitatea constituie unul dintre conceptele fundamentale ale reflecției filosofice, având o relevanță transversală în epistemologie, etică, filosofia acțiunii, logica formală și științele cognitive. De la raționalismul clasic cartezian până la teoriile contemporane ale deciziei și la modelele de raționalitate limitată, noțiunea de rațiune a cunoscut o serie de configurări și reconfigurări determinate de transformările istorice, științifice și culturale ale modernității târzii.

Conceptul de raționalitate este un pilon central al filosofiei, logicii, științelor cognitive și eticii, într-o epocă marcată de transformări rapide tehnologice, sociale, informaționale, dar și de înțelegerea modului în care oamenii raționalizează, deliberează și decid, devenind fundamental nu doar pentru filosofie, ci și pentru sociologie, psihologie, economie și politică.

Volumul *Raționalitatea. Provocări actuale*, coordonat de Maria Oprea și Caius-Claudius Cuțaru se înscrie, din acest punct de vedere, într-un orizont problematic, propunând o analiză pluralistă și critică a modului în care raționalitatea poate fi conceptualizată și evaluată în contextul larg al lumii contemporane. Miza centrală a lucrării constă în examinarea tensiunilor dintre modelele normative clasice ale raționalității și realitățile cognitive, sociale și tehnologice ale prezentului. Volumul își propune să aducă contribuții semnificative la această dezbateră, explorând provocările contemporane ale rațiunii umane și aplicabilitatea acesteia într-un mediu cât mai complex.

Demersul coordonatorilor, dar și al autorilor lucrărilor științifice, filosofice, este justificat de constatarea că paradigma raționalității instrumentale, dominantă în modernitatea târzie, este pusă sub presiune de fenomene precum: incertitudinea radicală, complexitatea deciziilor colective, rolul emoțiilor în deliberare și impactul tehnologiilor algoritmice asupra procesului decizional. În acest sens, volumul nu urmărește formularea unei teorii unificate a raționalității, ci efectiv deschiderea unui spațiu de reflecție critică și interdisciplinară.

Problema raționalității constituie una dintre axele centrale ale reflecției filosofice occidentale, de la întemeierile sale clasice până la dezbaterile actuale din epistemologie, etică și filosofia politică. În acest context, volumul *Raționalitatea*.

Provocări actuale se remarcă și prin actualitatea tematicii și prin diversitatea celor cincisprezece lucrări pe care le cuprinde cartea, a perspectivelor propuse. Cartea apare într-un moment în care idealul raționalității este simultan revendicat și contestat, fie în numele progresului tehnologic, fie în numele pluralismului cultural și al criticilor aduse universalismului modern.

Volumul reunește cincisprezece studii care problematizează statutul raționalității într-o lume caracterizată de accelerare tehnologică, incertitudine epistemică și tensiuni normative. Fără îndoială toate lucrările cuprinse în volum au și conțin date științifice relevante din punct de vedere filosofic. Fără a adopta o poziție univocă, autorii studiilor explorează multiplele sensuri ale raționalității, insistând asupra caracterului său istoric, contextual și normativ. O primă direcție de analiză vizează fundamentele filosofice ale raționalității. Contribuțiile incluse în volum recuperează, într-o manieră critică, marile modele ale raționalității moderne, de la raționalismul clasic și iluminist până la articulațiile kantiene și post-kantene ale rațiunii teoretice și practice. Raționalitatea este prezentată nu doar ca o capacitate formală de inferență logică, ci și ca un principiu organizator al experienței, al cunoașterii și al acțiunii. În acest sens, volumul se înscrie în direcțiile recente ale epistemologiei sociale, care accentuează caracterul situat și intersubiectiv al practicilor raționale.

Volumul este alcătuit din contribuții semnate de autori cu formație filosofică diversă, ceea ce îi conferă un pronunțat caracter interdisciplinar. Deși este organizat strict pe patru secțiuni tematice delimitate: raționalitatea – dimensiune esențială în discursul filosofic; raționalitate și logică; raționalitate și societate; raționalitate și cultură, articolele ar putea fi regrupate conceptual, după opinia noastră, în jurul câtorva axe majore precum:

1. Clarificări conceptuale privind raționalitatea;
2. Modele ale raționalității în condiții de incertitudine și complexitate;
3. Relația dintre rațiune, emoție și afectivitate, dileme în procesul decizional;
4. Raționalitatea practică și dimensiunea axiologică, provocări contemporane precum cele legate de tehnologii, dezinformare, polarizare socială;
5. Provocările aduse raționalității de noile tehnologii, respectiv raționalitatea valorică *versus* raționalitatea instrumentală.

Această structură implicită, dar și cea inițială pe care o are volumul, asigură coerența și permite oricărui cititor, fie el și din afara domeniului filosofic, să urmărească evoluția conceptului de raționalitate de la fundamentele teoretice la aplicații și dileme contemporane. Deși cartea nu oferă un singur fir narativ unificator, coordonatorii reușesc totuși să pună în dialog perspective disciplinare diferite, oferind astfel cititorului o vedere multidimensională asupra fenomenului raționalității.

În primele părți ale volumului, autorii abordează conceptele tradiționale care stau la baza ideii de raționalitate: *raționalitatea ca ideal logic și normativ*, *raționalitatea ca proces cognitiv* și *raționalitatea ca ideal etic*. Aceste lucrări oferă o recapitulare critică a tradițiilor filosofice dominante de la raționalismul clasic la teoriile moderne ale deciziei, evidențiind continuările și limitările acestor paradigme.

Primele contribuții ale volumului sunt dedicate analizării conceptului de raționalitate din perspectivă istorică și sistematică. Ioan Biriș în *Raționalitatea. natură, concept și forme* (lucrare excepțională valorică) și Cristian Gh. Bocancea în *Manifestarea raționalității la vechii stoici* discută raționalitatea ca ideal normativ, asociat cu consistența logică, justificarea credințelor și capacitatea de a acționa conform unor scopuri bine definite. Sunt reluate distincții clasice la: Ionel Narița – *Principii epistemice*; Florea Lucaci – *Geniul și perfecțiunea cunoașterii în logica lui Kant*, aducând în discuție aspecte precum cele dintre raționalitatea teoretică și raționalitatea practică, dar și dintre raționalitatea instrumentală și cea valorică. De remarcat în acest sens articolele: *Raționalitatea în logica informală*, autor Marius Dobre; *Raționalitate și bias*, autor Paula Tomi; *Presupozițiile raționalității în analiza teoriilor instituționale*, autor Matei Șimandan (apariție post-mortem). Aceste analize evidențiază faptul că raționalitatea nu poate fi redusă la un singur model formal, ci presupune o pluralitate de criterii și contexte de aplicare.

Un aspect important este critica implicită a raționalismului excesiv, care tinde să ignore dimensiunile istorice, sociale și afective ale gândirii umane. Volumul argumentează convingător că raționalitatea trebuie înțeleasă ca un concept situat, dependent de condițiile cognitive și culturale ale agenților. De apreciat în acest cadru conceptual articolele: *Raționalitatea și creația literară*, autor Dumitru Mărcuș; *Constantin Noica despre René Descartes*, autor Anton Ilica și *De la rațiunea divină (logosul divin) la rațiunea umană prin raționalitatea cosmică*, studiu semnat de Caius-Claudius Cuțaru. Convingătoare este și lucrarea lui Cosmin Colțun – *Repere metateoretice ale raționalității în științele culturii. Raționalitate și neutralitate axiologică la Max Weber*, care întregeste sfera cunoașterii filosofice în acest cadru conceptual.

Un nucleu tematic recurent al volumului este analiza a ceea ce poate fi numit, cu prudență, o „criză a raționalității” în modernitatea târzie. Această criză nu este interpretată ca un abandon al rațiunii, ci ca o contestare a pretențiilor sale normative și universaliste. Fenomene precum relativismul cognitiv, proliferarea pseudo-științei sau polarizarea discursului public sunt discutate ca simptome ale unei tensiuni profunde între idealul raționalității și condițiile socio-culturale actuale, în articole precum: *Teoria alegerii raționale și comportamentul social*, autor Maria Oprea. Demnă de a fi remarcată este lucrarea Mariei Sinaci – *Principiul raționalității și analiza situațională popperiană*, o analiză profundă și totodată relevantă științifico-filosofic.

Deosebit de pregnantă la unii autori este problematizarea raportului dintre raționalitate și emoționalitate. Mai multe contribuții subliniază faptul că opoziția tradițională dintre rațiune și emoție este insuficientă pentru a înțelege dinamica deciziilor contemporane. Emoțiile sunt reinterpretate ca dimensiuni constitutive ale raționalității practice, cu rol epistemic și motivațional.

O secțiune consistentă a volumului este consacrată raționalității științifice și transformărilor acesteia sub impactul noilor tehnologii la autori precum Mircea

Toboșaru în lucrarea *Codurile de etică ale ingineriei (o critică) și raționalitatea tehnologică*. Apariția inteligenței artificiale, utilizarea algoritmilor de decizie și dezvoltarea *big data* ridică întrebări fundamentale privind statutul raționalității umane și limitele automatizării decizionale.

Ei argumentează că raționalitatea algoritmică nu poate fi înțeleasă ca un substitut al raționalității umane, ci mai degrabă ca o extensie a acesteia, dependentă de cadre normative și epistemice preexistente. Totodată, este semnalat riscul opacizării proceselor decizionale, cu implicații etice și politice semnificative, mai ales în domeniul sensibil precum justiția sau medicina. Raționalitatea practică ocupă un loc central în contribuțiile dedicate eticii. Autorii pun sub semnul întrebării modelele strict instrumentaliste ale raționalității, insistând asupra necesității integrării valorilor și normelor morale în procesul deliberativ al mijloacelor, dar și reflecției asupra scopurilor, responsabilității și deschiderilor față de dialog. Această abordare este consonantă cu tradițiile eticii discursului și ale eticii virtuților, fără a se limita însă la un cadru teoretic exclusiv.

Un alt ax major al cărții este analiza raționalității în contextul comunicării publice și al democrației. Oana Barbu-Kleitsch în *Despre raționalitatea discursului publicitar de azi* discută condițiile posibilității unui discurs public rațional într-o epocă dominată de medii digitale și de fragmentarea atenției.

Degradarea deliberării publice și transformarea dezbaterii raționale în confruntare retorică sunt analizate critic, fiind puse în legătură cu slăbirea instituțiilor deliberative și cu deficitul de educație critică. Evidențiem în acest sens lucrarea *Presupozițiile raționalității în analiza teoriilor instituționale*, de Matei Șimandan, dar în același timp, volumul propune soluții moderate, centrate pe consolidarea competențelor argumentative și pe responsabilizarea actorilor publici.

O temă recurentă este aceea a deciziei raționale în condiții de incertitudine, unde decizia este pusă în raport cu lipsa de informație, probabilități neclare și ambiguități. Aceștia discută de exemplu cum modelele tradiționale de raționalitate instrumentală – cele bazate pe maximizarea utilității – pot eșua în fața incertitudinilor radicale. Aici se fac legături cu cercetările din științele cognitive despre raționalitatea limitată și euristici (de exemplu, oameni care folosesc strategii adaptative în loc de algoritmi optimi). Autorii subliniază limitele modelelor clasice de tip economic, bazate pe informație completă. În realitatea socială și existențială, agenții se confruntă adesea cu situații în care datele sunt incomplete, ambigue sau contradictorii, în acest context fiind discutat conceptul de raționalitate limitată, care recunoaște constrângerile cognitive ale subiecților și rolul strategiilor euristice. Această abordare nu este prezentată ca o renunțare la raționalitate, ci ca o reformulare realistă a ei, adaptată condițiilor concrete ale acțiunii.

Un aport semnificativ al volumului constă în reevaluarea relației dintre emoții și rațiune. Contrar opoziției tradiționale dintre afectivitate și raționalitate, mai mulți autori susțin că emoțiile pot juca un rol epistemic și practic pozitiv. Emoțiile sunt analizate ca mecanisme de orientare valorică, care pot facilita luarea deciziilor

morale și sociale. În acest sens, raționalitatea nu este prezentată ca o eliminare a emoțiilor, ci ca o integrare reflexivă a lor în procesul deliberativ. Excelent se argumentează că emoțiile pot avea un rol funcțional în anumite forme de raționalitate practică (de exemplu, în situații de decizie morală sau socială). Acest accent reconciliază în parte perspectivele filosofice cu cele psihologice contemporane.

Se acordă o atenție specială raționalității practice. Înțelegă drept capacitate de a acționa conform unor motive justificate, sunt discutate dileme morale contemporane și tensiunea dintre eficiența instrumentală și responsabilitatea etică. Autorii subliniază faptul că raționalitatea practică nu poate fi separată de cadrul axiologic în care acționează agenții. Deciziile raționale implică nu doar calcul, ci și evaluare morală și asumare de responsabilitate.

O secțiune de mare actualitate este dedicată impactului tehnologiilor digitale asupra raționalității. Sunt analizate probleme precum automatizarea deciziilor, algoritimizarea judecății și supraîncărcarea informațională. Se ridică întrebări critice privind statutul deciziilor algoritmice și relația dintre raționalitatea umană și cea artificială și se argumentează că delegarea deciziilor către sisteme automate nu elimină responsabilitatea umană, ci o transformă. Această secțiune este deosebit de relevantă pentru cititorul contemporan, punând în discuție nu doar eficiența tehnologică, ci și legitimitatea deciziilor într-un mediu digital.

Din punct de vedere științific filosofic, volumul se remarcă prin pluralism teoretic și prin deschiderea sa interdisciplinară, evitând reducionismul metodologic și oferind o paletă largă de instrumente conceptuale pentru analiza raționalității. Această opțiune este pe deplin justificată, având în vedere caracterul polisemantic și contextual al conceptului de raționalitate. Deși textele lucrărilor sunt în general academice, ele rămân accesibile cititorului cu pregătire filosofică minimă. Coordonatorii au reușit să echilibreze rigurozitatea conceptuală cu claritatea comunicării, ceea ce face ca volumul să fie potrivit atât pentru specialiști, cât și pentru un public mai larg interesat de subiect.

Totuși, caracterul colectiv al lucrării generează, pe alocuri, o anumită eterogenitate conceptuală și stilistică. Unele contribuții privilegiază analiza normativă, în timp ce altele adoptă o perspectivă descriptivă sau aplicativă, fără ca dialogul dintre aceste niveluri să fie întotdeauna explicit tematizat. De asemenea, ar fi fost utilă o secțiune introductivă mai amplă din partea coordonatorilor, care să ofere un cadru conceptual unificator și să clarifice raporturile dintre diferitele accepțiuni ale raționalității discutate în volum.

Aceste rezerve nu diminuează însă valoarea științifică a lucrării, ci indică mai degrabă direcții de aprofundare și de clarificare teoretică, firești într-un domeniu aflat în continuă reconfigurare. Unul dintre meritele importante ale volumului constă în deschiderea sa interdisciplinară, deși filosofia rămâne ancora principală, contribuțiile înglobează elemente de logică formală, etică, științe cognitive și studii sociale, oferind o perspectivă bogată și nuanțată a raționalității. Această diversitate de abordări ajută la înțelegerea raționalității nu ca un monolit, ci ca un fenomen

complex și situat. Dialogul cu psihologia cognitivă, sociologia cunoașterii și studiile culturale permite articularea unei concepții pluraliste asupra raționalității, înțeleasă ca o familie de practici adaptate diverselor contexte de cunoaștere și acțiune.

Această perspectivă pluralistă evită atât relativismul radical, cât și dogmatismul raționalist, oferind un cadru flexibil pentru analiza problemelor contemporane. *Raționalitatea. Provocări actuale* deschide multiple direcții de cercetare viitoare, în special în domeniul raționalității aplicate și al interacțiunii dintre om și tehnologie.

Totodată, volumul poate constitui un reper important pentru cercetări ulterioare în filosofia contemporană, căci el reunește contribuții filosofice însemnate care oferă o cartografiere amplă și coerentă a conceptului de raționalitate, abordat din perspective filosofice, epistemologice, sociale și culturale. O analiză mai atentă a celor cincisprezece studii pe care le conține scoate în evidență idei și aspecte filosofice cu un conținut mai mult decât relevant din punct de vedere științific. Ioan Biriș, o personalitate filosofică complexă și doctă, deschide demersul colectiv printr-o pertinentă analiză conceptuală riguroasă a raționalității, insistând asupra naturii sale complexe și a diversității formelor de manifestare. El descompune raționalitatea în componentele ei fundamentale, evidențiind atât originea conceptuală, cât și multiplele sale manifestări în gândirea umană. Maria Oprea examinează relevanța teoriei alegerii raționale în explicarea comportamentului social, reliefând raportul dintre decizia individuală și dinamica structurilor colective. Ea explorează modul în care teoria alegerii raționale modelează deciziile indivizilor în varii contexte sociale complexe punând deseori în balanță motivațiile particulare individuale și dinamica colectivă. Dintr-o perspectivă inspirată de filosofia critic-raționalistă a lui Karl Popper, Maria Sinaci evidențiază rolul principiului raționalității în analiza situațională, subliniind importanța contextualizării și a atitudinii critice, subliniind excelent rolul contextualității și al deschiderii critice în analiza situațiilor reale.

La rândul său, Florea Lucaci investighează, în cadrul logicii transcendentele kantiene, relația dintre genialitate și idealul perfecțiunii cunoașterii, punând în lumină limitele constitutive ale rațiunii umane, limitele logice ale cunoașterii, arătând foarte bine cum acestea se articulează în filosofia critică. Apoi, Dumitru Mărcuș propune o reflecție articulată asupra raportului dintre raționalitate și creația literară, argumentând că rațiunea nu este antagonică imaginației, ci poate funcționa ca principiu ordonator al acesteia, structurând-o într-un dialog cât se poate de fertil. Paula Torni analizează impactul bias-urilor cognitive asupra exercițiului raționalității, evidențiind mecanismele prin care distorsiunile cognitive afectează procesele de judecată și decizie. Marius Dobre abordează raționalitatea din perspectiva logicii informale, demonstrând relevanța criteriilor critice de evaluare a argumentării în discursul cotidian. Ionel Narița fundamentează epistemic raționalitatea prin discutarea principiilor care legitimează cunoașterea și justificarea credințelor. Cosmin Colțun propune o analiză metateoretică a raționalității în științele culturii, revalorizând problematica neutralității axiologice în gândirea lui Max Weber. Reinterpretând

perspectiva weberiană asupra raționalității sociale, acesta scoate în evidență tensiunea între analiza obiectivă și neutralitatea valorică în științele culturii. Cristian Gh. Bocancea reconstituie modul în care raționalitatea se manifestă în filosofia vechilor stoici, configurată ca exercițiu al discernământului și ca formă de viață filosofică, considerând că discernământul lucid și disciplina internă sunt cheile unei existențe armonioase. Matei Șimandan examinează presupuzițiile raționalității implicite în teoriile instituționale, relevând rolul acestora în configurarea explicațiilor privind ordinea socială.

Mircea Toboșaru oferă o critică argumentată a codurilor de etică ingierească, discutând tensiunile dintre aspectele normative și raționalitatea tehnologică efectivă și evidențind contradicțiile dintre standardele declarate și raționalitatea efectivă în practica tehnologică. Oana Barbu-Kleitsch analizează și explorează raționalitatea din spatele discursului publicitar contemporan, punând în evidență strategiile raționale și mecanismele cognitive care structurează persuasiunea și-i guvernează influența. Anton Ilica aduce în discuție lectura lui Constantin Noica asupra lui René Descartes, dintr-o perspectivă accentuat novatoare, evidențind modul în care raționalismul clasic este reinterpretat în orizontul filosofiei românești contemporane. În fine, Caius-Claudius Cuțaru propune un parcurs conceptual de la rațiunea divină la rațiunea umană, avansând ideea raționalității cosmice ca matrice metafizică a logosului și a gândirii raționale, trasând o punte conceptuală între logosul divin și rațiunea umană.

În ansamblu, volumul se distinge prin rigoarea conceptuală a contribuțiilor și ideilor filosofice, prin continuitate și clarificări, asigură coerența demersului și dialogul real dintre contribuții. Prin rigoare conceptuală, deschidere interdisciplinară și relevanță teoretică, *Raționalitatea. Provocări actuale* se impune ca o lucrare de referință, utilă atât cercetătorilor, cât și tuturor celor interesați de statutul și limitele rațiunii în lumea actuală. Volumul reprezintă o contribuție solidă și bine articulată la dezbaterile filosofice contemporane privind natura, limitele și transformările raționalității. Prin diversitatea abordărilor și prin rigoarea conceptuală a analizelor, lucrarea reușește să surprindă complexitatea unui concept care nu mai poate fi redus la un ideal abstract de coerență logică sau eficiență instrumentală. Un merit esențial al volumului constă în depășirea opozițiilor tradiționale rațiune *versus* emoție, normativ *versus* descriptiv, uman *versus* artificial și în propunerea unei viziuni nuanțate asupra raționalității ca practică situată, condiționată istoric și social. Contribuțiile reunite în volum arată că raționalitatea contemporană trebuie înțeleasă în termenii pluralismului metodologic și ai responsabilității etice.

Din perspectiva acestei prezentări, *Raționalitatea. Provocări actuale* marchează un moment relevant în reflecția filosofică românească recentă asupra rațiunii, atât prin temele abordate, cât și prin deschiderea sa interdisciplinară. Cartea reușește să reactiveze o problematică fundamentală, evitând atât idealizarea excesivă a raționalității, cât și relativizarea sa radicală. În același timp, lectura volumului sugerează necesitatea unor viitoare demersuri teoretice care să articuleze mai

explicit raportul dintre diferitele modele de raționalitate discutate, în special în contextul deciziilor colective și al mediilor tehnologice emergente. Această observație nu constituie o rezervă substanțială, ci exprimă mai degrabă potențialul de dezvoltare teoretică pe care lucrarea îl deschide. Se remarcă și prin unitatea tematică și prin pluralitatea fertilă a abordărilor filosofice, oferind prin acest mod o perspectivă absolut nuanțată asupra raționalității ca problemă fundamentală a gândirii filosofice contemporane.

În ansamblu, volumul coordonat de Maria Oprea și Caius-Claudius Cuțaru poate fi considerat o lucrare de referință pentru dezbateră contemporană despre raționalitate, recomandabilă atât comunității academice, cât și tuturor celor interesați de menirea rațiunii într-o lume aflată într-o profundă transformare. Volumul este important pentru oricine dorește să înțeleagă complexitatea rațiunii umane în epoca contemporană. Prin abordări variate, prin rigoare conceptuală, argumente critice și un echilibru între teorie și aplicabilitate, cartea oferă o contribuție semnificativă la dezbaterile filosofice actuale și la dialogul interdisciplinar despre natura și limitele raționalității, impunându-se ca o lucrare de referință utilă atât cercetătorilor, cât și tuturor celor interesați de statutul și limitele rațiunii în lumea actuală.